

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE FEYIL SÓZ SHAQABÍNÍN SUBSTANTIVACIYALANÍWÍ

Dilfuza Badirova

Inglis til bilimi kafedrası assistenti

DOI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14238736>

XIX ásirdeń sońǵı jılları inglis grammatikasında konversiyanıń rawajlanıwındaǵı ahmiyetli basqıshı esaplandı. Bul rawajlanıwǵa inglis tilshisi G.Sweet zárúrli úles qostı. Ol dáslepki kilerden bolıp konversiya atamasın inglis grammatikasına alıp kirgen hám ol konversiya processin sırtqı formada ózgerissiz, sózdiń grammatikalıq kategoriyasınıń ózgeriw processı dep esapladı. Mısalı, "run- juwırıw" sózi feyil sóz shaqabı retinde de, atlıq sóz shaqabı sıpatında da qollanıwı múmkin, bul tildiń qanshelli erkin ekenin kórsetedi.

Morfologiyalıq ózgerisler esabınan sózlik xorın bayıtıw bul- tildiń rawajlanıwınıń hár bir basqıshında, xalıq mádeniyatın rawajlandırıw hám bayıtıwda, mútájliklerdi qanaatlandırıw ushın zárúr bolǵan tariyxıy anıq process.

Konversiya sóz jasaw usıllarının bir túri bolıp, ol arqalı bir sóz óziniń quramı hám forması jaǵınan hesh qanday grammatikalıq ózgeriske ushıramay-aq, basqa sóz shaqabına ótip qollanıladı. Sonıń nátiyjesinde jańa mánidegi sózler payda boladı.

Zamanagóy inglis hám házirgi qaraqalpaq tillerinde sóz shaqaplarınıń biri-birine ótiwi ónimli qubılıs bolıp tabıladı. Konversiya usılı menen jasalǵan sóz shaqaplarınıń ishinde ásirese atlıqlar, kelbetlikler hám ráwishler kóplep jasaladı.

Konversiya usılı menen sózdiń bir sóz shaqabınan ekinshi sóz shaqabına ótiwi onıń qaysı sóz shaqabına ótiwine qaray hár qıylı ataladı. O.D.Meshkov tórt tiykarǵı konversiya modellerin ajratıp kórsetedi:

1) verbalizaciya; 2) substantivaciya; 3) adektivaciya; 4) adverbilizaciya.

Konversiya usılı menen basqa sóz shaqaplarındǵı sózlerdiń atlıqqa ótiwi substantivaciya, kelbetlikke ótiwi adektivaciya, al ráwishke ótiwi adverbilizaciya dep ataladı. Basqa sóz shaqaplarınıń feyilge ótiw qubılısı verbification yamasa verbing dep ataladı.

Bul tezisimizde feyil sóz shaqabınan atlıq sóz shaqabına ótken sózlerdi inglis hám qaraqalpaq tillerinde salıstırıp, mısallar arqalı analizleyviz.

Mısalı: He microwaved (v) his lunch. He heated his lunch in the microwave. (n); Doctor eyed (v) me. My eyes (v) are clean.

Bul qubılısqa tómendegi qızıqlı inglis tilindegi jańıltpashtı mısal retinde keltirsek:

Can you can a can as a canner can can a can. (Tongue twister-jańıtpash)

Can (modal feyil) you can(verb-feyil) a can (noun-atlıq) as a canner can (modal feyil) can (verb-feyil) a can (noun-atlıq). -Sen konservanı konserva islewshi qanıygedey konservalay alasan ba?

Bul mısalda can sózi hám feyil, hám atlıq, hám modal feyil sıpatında kelgen bolıp tek ğana can (konservalaw) tiykarǵı feyili hám a can (konserva qutısı) atlıq sózi konversiyaǵa ushıraǵan. Modal feyil sıpatında kelgen can sózi omonim sóz esaplanadı.

Feyil sóz shaqabınan ótken atlıqlardı inglis tilinde tómendegishe kórip shıǵıw múmkin

1.Feyillerden ótken atlıqlar, atlıq sóz shaqapları sıyaqlı, psixikalıq, emocional-sezim jaǵdaydı ańlatıwı múmkin. (V-N).

Mısalı: He entered the room without **fear** (Cambridge Advanced Learners Dictionary).

Bul mısalda kórip turǵanımızday joqarıda kórsetilgen fear, feyil sóz shaqabına tiyisli sózler, inglis tilinde hesh qanday qosımtalarsız atlıq sóz shaqabına ótken.

Qaraqalpaq tilinde bunday process yaǵnıy feyil sóz shaqabınıń psixikalıq jaǵdaydı yamasa emocional-sezim jaǵdayın ańlatıwı múmkin bolǵan process atlıq sóz shaqabı retinde qollanıwı jaǵdayı ushıraspaydı.

2. Feyil sóz shaqabınan ótken atlıqlar háreket mazmunı hám nátiyjesin atawı múmkin: (V-N) Mısalı: He had no access to his father's papers and had to rely on his own memory and imagination.

He made a blistering **attack** on his opponent.

Mısallarda access, attack feyil sóz shaqabına tiyisli sózler, konversiya qubılısı arqalı atlıq xızmetinde kelgen.

3.Feyil sóz shaqabınan ótken sózler gápte atlıq sóz shaqabına tiyisli háreketin nominativlik halatın kórsetedi. (V-N)

Mısalı:The jewel box had a carved wooden **cover**. (noun-atlıq) (Lingvo Universal Dictionary).

Of late years the study of the sun has taken a remarkable **start** (noun-atlıq) (G.F.Chambers).

Feyil sóz shaqabınıń atlıq sóz shaqabı xızmetinde keliwin qaraqalpaq tilinde salıstırsaq, qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyiller yaǵnıy zattın belgisin is-hareket arqalı bildiretuǵın feyiller atlıq xızmetinde kelip konversiya qubılısına ushıraydı.

Kelbetlik feyiller gáp ishinde atlıq mánisinde qollanılıp atlıqlasadı. Atlıqlasqan kelbetlik feyiller atlıqtıń kóplik, seplik qosımtaların qabıl etedi. Atlıqlasqan kelbetlik feyiller gápte baslawısh tolıqlawısh xızmetin atqaradı”.

Mısalı: Oqıwdı **pitkergenler** (kimler?-atlıq) awılğa keldi.

Olar toyğa **kelgenler** menen hal ahwal sorastı.

Mısalda kórsetilgen “pitkergenler, kelgenler” sózleri negizinen kelbetlik feyilge tiyisli bolğanı menen gápte atlıq wazıypasın atqarıp tur.

Qaraqalpaq tilinde bul processti kóbinese naqıl-maqallarda ushıratıwımızğa boladı. Mısalı:

Uyqılağan uyqı aladı. **Uyqılamağan** jılqı aladı (Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı).

Jürgen ozar, **turğan** tozar (Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı).

Qıymılдаған qır asar (Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı).

Izlegenniń awzı asqa toladı. (Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı).

Sunday-aq kelbetlik feyiller ózleriniń anıqlaytuǵın atlıqları túsirilip ayılǵanda atlıqqa ótedi. Atlıqqa ótken kelbetlik feyiller predmetti hám onıń háreketlik belgisin teń ańlatadı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyillerdiń atlıq etip qollanıwı ónimli qubılıs bolıp esaplanadı.

1. Házirgi qaraqalpaq tilinde tómendegi formalardan jasalǵan kelbetlik feyiller atlıqqa ótedi:

a) - ған// - gen, - қан// - ken formalı kelbetlik feyiller:

Jıyғанı menen **kórgeni**

Mákiriw eken ózine (Edige dástanı).

Kóp **jasаған** bilmeydi, **kópti kórgen** biledi (Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı).

Asıq **oynaған** azar, top **oynaған** tozar. (Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı).

b) - ar// - er, - r formalı kelbetlik feyiller:

Jatıp isher jalqaw boladı.

Qosjaqpas mılqaw boladı (Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı).

Meniń sizlerge **aytarım**, oqıwshılar, sabaqtı tayarlap kelińiz (N.Dawqaraev).

c) - tuǵın formalı kelbetlik feyiller:

Al sabaqların **bilmeytuǵınlar**, baqırısqa dawıs qosıp, tek inıldap otır (E.Shamuratov).

d) - mas// - mes, - bas// - bes, - pas // - pes formalı kelbetlik feyiller:

Kórmes túyeni de **kórmes** (Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı).

Oylanbastıń túbi oyran (Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı).

e) - iwshı// - iwshi, - wshı// - wshi formalı kelbetlik feyiller:

Aytıwshı aqıl bolsa, **tuńlawshı** dana bolar (Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı).

f) Tartım jalǵawların qabıl etken - **jaq**, formalı kelbetlik feyiller:

Mısalı: Qáne ne **aytajadıń** bar? Seniń ne **aytajadıńdı** álle qashan-aq sezdim.
(J.Aymurzaev).

g) Tartım hám seplik jalǵawların qabıl etken - **ası** / - **esi** formalı kelbetlik feyiller:

Mısalı: **Beresige** besew kóp, **alasıǵa** altaw az (Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı).

Atlıqlar konversiyaǵa ushıraǵanda inglis hám qaraqalpaq tillerinde de sóz jasalıwınıń leksika -semantikalıq usılı arqalı jasalǵanın kóremiz;

Inglis tilinde feyillerge predlog jalǵanıwı arqalı atlıq jasalıwı ónimli usıl bolıp tabıladı. Take off - ushıw, (feyl), takeoff- párwaz (atlıq); fall out- jıǵılıw, qulaw (feyl), fallout-jıǵılıw (atlıq) sıyaqlı, al qaraqalpaq tilinde bul usıl menen feyilden atlıq jasalmaydı.

Solay etip, eki tilde de Verb-Noun (Feyil-atlıq) modelinde feyl sóz shaqabınan atlıq sóz shaqabı joqarıda kórsetilgenindey bir neshe ózine tán, ayırıqsha qásiyetler menen jasaladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Аймурзаева Ә. Конверсия хәм полисемия усылы менен сөзлердиң жасалыўы ҳақында. // Қарақалпақ тилиниң мәселелери. Илимий мақалалар.-Нөкис, 1999.-Б.7.
2. Арбекова, Т.И. Лексикология английского языка [Текст] Т.И. Арбекова. — М.: Высшая школа, 1977. - 240 с.
3. Асаматдиновна Б.Д. (2022).Использование конверсии как способа словообразования в английском и каракалпакском языках. Техасский журнал филологии, культуры и истории,12, 26–28.
4. Nasırov D.S. Qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyl. –Nókis. 1964.-Б. 14.
5. Quirk R., Greenbaum S. A University Grammar of English.-London: Longman. 2007.-Б.45.
6. Dáwletov M. Házirgi qaraqalpaq tilinde feyildiń funksional formalarınń sisteması. -Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1990. –Б.56.
7. Aymurzaeva Á. Qaraqalpaq tilindegi kelbetlik hám kelbetlik feyillerdiń substantivlesiwi. Nókis, «Bilim», 1992.-Б.28.
8. Q.Paxratdinov, T.Ábdimuratov Qaraqalpaq tilinde konversiya. –Nókis. “Qaraqalpaqstan”. – Б.6.
9. Sweet H.A. New English grammar Logical and historical. Part I Introduction. Phonology and accidence. Part II Syntax. Oxford: At the Clarendon Press, 1900-1930. –P.6.